

УДК 94 (477.46-21) (091) : 373-2.523.6] (045)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.310>

*Ігор Кривошея**

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНЬСЬКА СПАДЩИНА УМАНСЬКОЇ ВАСИЛІАНСЬКОЇ ШКОЛИ: ПОГЛЯД КРИЗЬ СТОЛІТТЯ

Анотація: У статті здійснена спроба проаналізувати польсько-українську спадщину василіанської школи в Умані шляхом висвітлення основних питань її існування. Уманська василіанська школа є прикладом освітнього закладу, де зустрічалися різні світи: унійний (греко-католицький), католицький і православний; польський і український; релігійний і світський. Опрацювання теми «Польсько-українська спадщина василіанської школи в Умані» передбачало використання загальнонаукових, спеціально-історичних та просопографічних методів дослідження.

Історія василіанського монастиря та школи в Умані є цікавою ілюстрацією польсько-української взаємодії, яка проявляється в історико-архітектурній цінності самої будівлі, історії обителі, у місіонерській і просвітницькій діяльності ченців, еволюції освітнього закладу, творчих і наукових кар'єрах учнів.

В Уманській василіанській школі панувала атмосфера, яка в учнівській спільноті школи сприяла формуванню ностальгічних уявлень/переконань за ідеями Речі Посполитої у XVIII ст. Це, на нашу думку, пов'язане, по-перше, з тим, що поляки склали більшість серед учнів, а по-друге, що система навчання у василіанських школах формувалася під впливом освітніх та ідеологічних впливів Речі Посполитої.

Статтю підготовлено в рамках Стипендійної програми «Badaj na Ukrainie / Досліджуй в Україні» Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського (серпень-листопад 2024 р.).

Ключові слова: василіанський орден, Уманський василіанський монастир, Уманська василіанська школа, спадщина, освіта, шляхта, ченці, «українська школа» в польській літературі, Правобережна Україна

Вступ. У 2017 р. в Україні урочисто відзначили 400-річчя створення Василіанського Чину Святого Йосафата. Роль і діяльність чернечого Ордену Святого Василя Великого (Ordo Sancti Basilii Magni) потребує неупередженого аналізу в цілому як інституції, так і його окремих осередків. Адже, як стверджував Іван Франко: «Історія назавсідги останеться таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів»¹.

Петро Шкраб'юк у висновках до своєї книги, підсумовуючи 400-літню історію василіанського ордену, вказує на вагомий здобутки ченців на «різних ділянках національно-культурного та політичного життя України»: збереження мови; книговидавництва, преса й радіо; шкільництво; педагогіка та наука; політика².

* *Кривошея Ігор Іванович* – кандидат історичних наук, професор, директор Польського культурно-освітнього центру, в.о. завідувача кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>; e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

¹ *Франко І.* Мислі о еволюції в історії людськості [1881] // *Франко І.* Збір. творів: у 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 77.

² *Шкраб'юк П.* Монаший чин отців василіян у національному житті України. Львів: Місіонер, 2005. С. 343-348.

У 2018–2020 рр. Управлінням охорони історичного середовища Львівської міської ради, Центром міської історії та Лабораторією міського простору зі Львова, Відділом культури Уманської міської ради реалізовувався проєкт «ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину» (координатор – І. Мацевко). Результатом цікавої копіткої праці над історико-культурною спадщиною Умані стала колективна монографія «Умань. (Не)знані історії міста» (2021), в якій є місце й уманським василіянам. Статтю під назвою «Перервана європеїзація: Василіянські місіонери-просвітителі» написав доктор історичних наук, професор І. Скочиляс: «У середині XVIII ст. василіяни поширювали на Уманщині унійну модель як модель єдності в багатоманітності, що передбачала усунення конфлікту культур за умови збереження ідентичності кожного з учасників цього конфлікту. Попри закладену в своїй основі діалогічну модель плюралізму, нова віра водночас сама творила напруження і протистояння в українській спільноті Умані й регіону»³.

Дослідження історії василіянських осередків на Правобережній Україні певною мірою перегукується з концептом О. Прищепи про міста як «місця зустрічі», що «окреслює точки перетину освітніх і ширше – культурних комунікацій мешканців провінційних міст: школи, бібліотеки, друкарні, пресові видання, культурні осередки за приватною ініціативою, громадські товариства тощо»⁴:

- 2024–2026 рр. – ювілейні роки в історії василіянського осередку в Умані;
- 1765 р. – заснування Свято-Богородицького монастиря отців василіян в Умані;
- 1766 р. – відкриття освітнього закладу в Уманському василіянському монастирі;
- 1830 р. – призупинення діяльності василіянської школи;
- 1834 р. – ліквідація василіянського монастиря та школи.

Нагадаємо, що в історії Уманського василіянського монастиря та шкіл при ньому можна виділити чотири етапи (запропоновано автором):

- «1) 1765 – червень 1768 рр. – заснування монастиря та навчального закладу (шкіл або училищ) при ньому;
- 2) осінь 1768–1794 рр. – відродження монастиря і становлення навчального закладу (шкіл або училищ) при ньому як центру освіти в регіоні;
- 3) 1796 – листопад 1830 рр. – розквіт уманського монастиря та шкіл при ньому;
- 4) листопад 1830 – березень 1834 рр. – призупинення діяльності освітнього осередку в монастирі та його остаточна ліквідація російським урядом»⁵.

Мета статті показати польсько-українську спадщину василіянської школи в Умані.

Огляд літератури. Під час роботи над проєктом «Польсько-українська спадщина василіянської школи в Умані» в рамках Стипендійної програми «Badaj na Ukrainie/ Досліджуй в Україні» Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського (серпень–листопад 2024 р.) проаналізовано архівний матеріал, мемуарну літературу (С. Гощинський,

³ Умань. (Не)знані історії міста / О. Барвінок та ін.; за наукової редакції І. Мацевко. Колективна монографія. Львів: Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2021. С. 169–170.

⁴ Прищепя О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. С. 9.

⁵ Кривошея І. Уманський василіянський монастир (1765–1834). Умань: ПП Жовтий, 2009. С. 10–11.

А. Іванський, А. Гроза й ін.)⁶, а також дослідження, в яких висвітлено сторінки історії уманських василіянів як українських (І. Патрило, В. Лось, Б. Хіхляч, П. Шкраб'юк)⁷, так і польських авторів (Я. Креховецький, Є. Гіжицький, Л. Заштовт, Б. Лоренц, І. Гетка)⁸. Серед останніх досліджень історії Уманського василіянського монастиря та школи при ньому виділяються статті І. Кривошеї, Ю. Стецика, Н. Моравця⁹. Додатково опрацьовано праці

⁶ *Goszczyński S.* Podróż mojego życia. Urywki wspomnień i zapiski do pamiętnika. 1801-1842. Wilno, 1924; *Iwański A., senior., Iwański A., junior.* Pamiętniki, 1832-1876, Wspomnienia 1881-1939. Słowo wstępne *Jarosława Iwaszkiewicza*. Opracował *Wacław Zawadzki*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. 576 s.; *Groza A.* Mozaika kontraktowa. Pamiętnik z roku 1851. Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1857; *Duchińska S.* Młode lata Franciszka Duchinińskiego uzupełnione rzutem oka na jego działalność naukową. Lwów: Drukarnia Ludowa, 1897; *Илльшевич В.* Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г. Умани // Киевская старина. 1892. Т. 38. С. 160-167; *Wspomnienia*. (1819-1823). Pamiętniki Franciszka Kowalskiego, Kijów-Warszawa 1912; *Opis krótki rzezi w mieście Humanu od czerni ukraińskiej dnia 20 miesiąca czerwca 1768 roku zdziałanej // Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768 opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych*, wyd. *E. Raczyński*. Poznań, 1854. S. 121-146; *Heleniusz E. (Eustachy Iwanowski)*. Wspomnienia lat minionych. Vol. 1-2. Kraków, 1876.

⁷ *Патрило І.* Нарис історії Василіянів від 1743 до 1839 рр. // Записки ЧСВВ (Рим). Рим, 1988. Т. 13; *Шкраб'юк П.* Монаший чин отців василіянів у національному житті України. Львів: місіонер, 2005. 439 с.; *Лось В.* Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект / Від. ред. *Л.А. Дубровіна*. Київ, 2013. 300 с.; *Хіхляч Б.* Уніатська церква на Поділлі (1700–1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. Вінниця, 2015. 404 с.

⁸ *Krechowiecki J.* Księża Bazylianie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie // *Przegląd Lwowski*, 1871-1872; *Gizycki J.M. (Wołyniak)*. O bazylianiech w Humanu // *Przewodnik Naukowy i Literacki*. 1899. Т. 27; *Lorens B.* Problemy wychowawcze w szkołach bazylikańskich w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie kolegium w Buczaczu // *Biuletyn Historii Wychowania*. 2013. Nr 29. S. 29-42; *Lorens B.* Bazylianie a szkolnictwo publiczne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w. // *Ukrainian Historical Review*. 2022. № 1. P. 115-130. DOI: <https://doi.org/10.47632/2786-717X-2022-1-115-130>; *Getka J.* Wychowanie młodzieży w ruskojęzycznych drukach bazylikańskich // *Acta Polono-Ruthenica*. 2017. Т. 22/3. S. 25-31. DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.1245>; *Zasztowt L.* Józef Mianowski. Biografia konserwatysty. Warszawa: Studium Europy Wschodniej UW, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2021.

⁹ *Кривошея І.* Уманська василіянська школа в період свого розквіту (1796–1830 рр.) // *Історико-педагогічний альманах*. 2005. Вип. 1. С. 94–100; *Кривошея І.* Уманський василіянський монастир (1765–1834). Умань: ПП Жовтий, 2009. 28 с.; *Стецик Ю.* Ченці-педагоги уманських василіянських шкіл (1769–1774 рр.): біографічний огляд // *Емінак*. 2016. № 2 (1). С. 22–27; *Стецик Ю.* Листування отця Іраклія Костецького із фундатором Уманського василіянського монастиря (1765–1767 рр.) // *Емінак*. 2017. № 3 (19). Т. 2. С. 108–113; *Кривошея І., Стецик Ю.* Джерела історії Уманського Василіянського монастиря: географія, походження та інформаційний потенціал // *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія / наук. ред. О.О. Салати*. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 24–37; *Кривошея І., Стецик Ю.* Насельники Уманського монастиря в умовах реорганізації Святопокровської провінції чину Святого Василя Великого (1780–1790 рр.) // *Człowiek, etnos, naród w historii świata – procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność)*. Monografia zbiorowa (przygotowana z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego). Warszawa-Paryż: Międzynarodowe Konsorcjum Naukowo-Edukacyjne im. Luciena Febvra, 2020. S. 183-198; *Кривошея І., Стецик Ю.* Монастирська спільнота Уманського василіянського монастиря (1810–1815 рр.): персональний склад, біографічний огляд // *Człowiek w historii vs historia Człowieka*. Monografia zbiorowa. Warszawa: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra, 2021. S. 59-68; *Кривошея І., Стецик Ю.* Місіонери Уманського василіянського монастиря (1765–1784 рр.): біографічні нотатки // *Lekarz i duchowny na prowincji / Lékař a duchovní na provincii*. Redakcja *Anna Czerniecka-Haberko, Barbara Szargot, Norbert Morawiec, Janusz Spyra*, wyd. Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie. Częstochowa, 2022. S. 269-288; *Стецик Ю., Кривошея І.* Насельники Уманського Василіянського Монастиря (1816–1834 роки): Біографічні нотатки // *Studia Archiwalne*. 2022. Tom 9. S. 35-62. DOI: <https://doi.org/10.4467/17347513SA.22.002.17113>;

Л. Адамського, Д. Бовуа, Б. Гудя, Ю. Земського, Р. Шпорлюка й ін.¹⁰ для більш чіткої картини польсько-українських стосунків у ХІХ ст.

Опрацювання теми «Польсько-українська спадщина василіянської школи в Умані» передбачало використання загальнонаукових (аналіз, описовий, синтез та ін.), спеціально-історичних (порівняльно-історичний, проблемно-тематичний) і просопографічних (біографічний, статистичний) методів дослідження. Проміжні результати дослідження доповідалися на:

1) II Міжнародному конгресі дослідників історії Польщі-Литви-України-Білорусі «Історична співдружність чотирьох народів: спадок ідеї та перспективи» (13-16 вересня 2024 р.), який відбувся у Варшавському університеті. Тема доповіді «Польсько-українська спадщина василіянської школи в Умані»;

2) Регіональній науковій конференції «Шістнадцяті Уманські краєзнавчі читання» (29 жовтня 2024 р.), яка проходила в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Тема доповіді «Ліквідація Уманського василіянського монастиря в світлі архівних джерел та мемуарів ХІХ ст.»;

3) II Всеукраїнській науковій конференції «Борисенківські читання» (22 листопада 2024 р.), яка відбувалася на базі Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Тема доповіді «Українознавча спадщина вихованців Уманської василіянської школи».

Фундація. Василіянський монастир в Умані було засновано 1765 р. (хоча також фігурують інші дати 1763?/1764?) з ініціативи польського магната Францішка Салезія Потоцького (7 березня 1700 – 22 жовтня 1772)¹¹ (рис. 1), якого називають «малим королем Русі»¹². На облаштування василіянського осередку було виділено 200 тисяч злотих. Особливою фундацією Ф. Потоцького наступного, 1766 р., в Умані при василіянському монастирі було відкрито школу. Магнат передав у повне володіння монастирю сс. Гереженівку, Малу Маньківочку. Кількість василіян-ченців не повинна була перевищувати 14 осіб: 4 місіонери, 4 або більше професорів (залежно від кількості учнів в

Кривошея І. Ян Креховецький (1805-1885) – вихованець василіян, повстанець, історик // *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 2. С. 20-31. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.2.197>; *Krywosheia I., Morawiec N.* History and Memory in the Basilian School in Uman (1765-1834) // *Eminak*. 2023. № 1 (41). P. 43-61. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.1\(41\).621](https://doi.org/10.33782/eminak2023.1(41).621); *Krywoszeja I., Morawiec N.* Między szlachecką demokracją, rosyjskim samodzięrzawiem a unicką duchowością – szkoła bazylianów w Humaniu // *Echa Przeszłości*. 2023. № 2. DOI: <https://doi.org/10.31648/ep.9667>

¹⁰ *Wbrew królewskim aliansom. Rosja, Europa i polska walka o niepodległość w XIX wieku. Łukasz Adamski, Sławomir Dębski (red.).* Warszawa: CPRDiP, 2016; *Гудь Б.* 3 історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. Харків: Акта, 2018; *Земський Ю.С.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С. Грушевського (Поділ. осередок), Хмельниц. нац. ун-т. Хмельницький, 2011. 350, [18] с.: іл.; *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. Vol. 2: Szkoły podstawowe i średnie. Lublin, 1991; *Бовуа Д.* Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793-1914 рр. / Переклад з франц. З.П. Борисюк. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2020; *Шпорлюк Р.* Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016.

¹¹ *Замойська О.* 7 березня 1700 року – день народження Францішка Салезія Потоцького // <https://krystynopol.info/7-bereznya-1700-roku-den-narodzhennya-frantsishka-saleziya-pototskogo/>

¹² *Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Z Pamiętnika klasztornego 1766-1787 i z innych źródeł zebrał i zestawiał Jan Czerniecki.* Kraków, 1939.

Рис. 1. Францішек Потоцький (1700–1772). Franc[is] comte de Potocki, palatin général de Kioy etc. (1782) Gravure de Cunego. Collec[tion] de la psse. Iza Czartoriska. XVIIIe siècle, costumes nationaux, hommes, Pologne. Гравюра Доменіко Кунего (італ. Domenico Cunego; 1727–1794) (Джерело: <https://bit.ly/4ic6OG0>)

училищі), вікарій, настоятель, духовники та проповідники, необхідні для священнослужіння. Францішек Потоцький подарував василіянам площу в Умані, на якій розташовувалися церква, школи та келії для мешканців монастиря, а у передмісті – фільварок, пивоварню, комору, город¹³.

У документі про заснування монастиря Францішек Потоцький пояснює, чому постає ця християнська обитель: «...я даю дійсну мою добровільну фундацію чи ерекцію велебним в Богу отцям місіонерам закону святого Василя Великого провінції руської під титулом Святійшої Діви Марії у спадковому (дідичному?) місті моему Умані, де знаходиться більше, ніж у інших володіннях моїх в Україні, руських, потребуючих наставлення у догматах святої католицької віри»¹⁴. Від самого початку свого функціонування в Умані, монастир відчував постійну, і не лише солідну фінансову, підтримку родини польських аристократів Потоцьких¹⁵. Василіянський монастир був остаточно ліквідований російською владою у 1834 р.¹⁶

Будівля. Будівля монастиря була спочатку дерев'яною – 1765–1780-ті рр., паралельно у 1765–1785 рр. збудовано цегляну (у джерелах – «кам'яну»). Улітку 1785 р. будівництво було завершено. Спочатку до нової фундаментальної будівлі увійшли ченці, і лише згодом у листопаді 1789 р. учні¹⁷. У другій половині XVIII – першій третині XIX ст. будівля використовувалася ченцями-василіянами як релігійний та освітній осередок¹⁸. Сьогодні це П-подібна будівля на два поверхи над фундаментом, а також із підземеллями (господарського призначення) в один поверх.

¹³ Кривошея І. Уманський василіянський монастир (1765–1834). Умань: ПП Жовтий, 2009. 28 с.; Кривошея І., Стецук Ю. Джерела історії Уманського Василіянського монастиря: географія, походження та інформаційний потенціал // Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація / наук. ред. д.і.н., проф. О.О. Салати. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 24–37.

¹⁴ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Rkps. 4502; Трипольський Н. Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. 1872. № 9. С. 204.

¹⁵ Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol...; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. С. 559–574.

¹⁶ Кривошея І. Уманський василіянський монастир (1765–1834). Умань: ПП Жовтий, 2009. 28 с.; Кривошея І., Стецук Ю. Джерела історії Уманського Василіянського монастиря... С. 24–37.

¹⁷ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Rkps. 4502.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 34. Спр. 1415.

Приміщення у монастирі мали релігійне (каплиці, а пізніше – церква), житлове (келії та пансіонат), учбове (аудиторії для навчання, бібліотека) та господарське (кухня тощо) призначення. Будівля неодноразово перебудовувалася, змінювалося і її призначення упродовж 40-х рр. XIX–XX ст. Варто згадати, що під час пожеж, які траплялися у місті в XIX ст., монастир практично не страждав, адже це була одна з найбільших кам'яних будівель Умані. Приміщення, після ліквідації спочатку освітнього, а згодом чернечого осередку, в різний період використовували то як в'язницю для учасників повстання 1830–1831 рр., то як шпиталь у часи військових поселень – 1834–1858 рр., то як військові казарми, як в імперські часи, так і радянські часи, то як будинок, де засідали Окружний суд і Суд Мирових посередників. У цій будівлі ставили вистави актори Пролетарського театру¹⁹. У 1949 р. в будівлі функціонувала Уманська філія Київського учбового комбінату управління підготовки рахівничих кадрів. Радянська влада використала досвід імперії й у 50–90-ті роки XX ст. в будівлі монастиря знову було розташовано підрозділи, тепер вже Збройних Сил СРСР. У 1990-х роках місцева влада передала територію та будівлю монастиря в орендне використання Товариству «Слов'яни» 1999–2006 рр.²⁰ Різні християнські церкви прагнули, щоб будівлю монастиря було передано їм. Логічним кроком може бути відновлення у цій будівлі діяльності василіянського релігійного й освітнього осередку в Умані²¹. У 2006 р. будівлю монастиря було передано створеному Державному історико-архітектурному заповіднику «Стара Умань» (2005)²². Сьогодні тут знаходиться головний офіс ДІАЗ «Стара Умань», відновлена парафія Собору Пресвятої Богородиці Київської Архієпархії УГКЦ²³ (о. Дмитро Белей), частина приміщень у довгостроковій оренді приватних підприємців.

Навчання. Освітній заклад Уманського василіянського монастиря функціонував з перервами, починаючи з 1766 р. Монастир та освітній заклад при ньому кілька разів призупиняв свою діяльність через: події 1768 р., заборону з боку російської імперської влади наприкінці XVIII ст., після другого поділу Речі Посполитої, та восени 1830 р. Наприкінці 1830 р. навчання у василіянській школі було призупинено у зв'язку з холерою, але головна причина – польське повстання 1830–1831 рр. Василіянський освітній заклад фігурує в джерелах під різними назвами: колегіум, училище, школа. Важливий вплив на його трансформацію з суто духовної школи у світську, окрім геополітичних потрясінь XVIII ст. реформа Комісії народної освіти (Komisja Edukacji Narodowej) та ліквідація ордену єзуїтів (1773). Припускаємо, що після цих заходів, в Уманській василіянській школі фактично

¹⁹ Комарницький М. Театр Леся Курбаса в Умані // Уманська зоря. 1967. 12 грудня. С. 4.

²⁰ Портнова Т. Василіянський монастир. URL: <https://reherit.org.ua/object/derzhavnyi-istoryko-arhitekturnyj-zapovidnyk-stara-uman/>

²¹ Кривошея І., Миколайчук А. Уманський василіянський монастир – відновлення освітніх традицій // Українсько-польський науковий діалог в Умані. Вип. 2. «Формування сучасного архітектурного середовища історичних міст на основі реабілітації історико-містобудівної спадщини» / За ред. І.І. Кривошеї, С.В. Паламарчук. Умань-Гнезно-Ланьцут-Познань, 2010. С. 102–108.

²² Пилипенко Є. Монастир василіянців стане історико-культурним центром // Уманська зоря. 2006. 22 лютого. С. 1; Кривошея І. Уманський василіянський монастир (1765–1834). Умань: ПП Жовтий, 2009. С. 21; Давидюк В. Уманський василіянський монастир: історія та сучасність, Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. С. 18.

²³ Парафія Собору Пресвятої Богородиці. URL: <https://map.ugcc.ua/view/1461-parafiya-soboru-presvyatoy-bogorodytsi-m-uman-cherkaska-oblast>

функціонувало два окремі напрями навчання: світський і духовно-релігійний.

Найменше в школі було два-три педагоги, а найбільше – дев'ятнадцять. Упродовж діяльності василіянської школи, від 1766 р. до 1830 р. кількість класів збільшилася до 6 основних та одного підготовчого. Більшість вчителів склали духовні особи василіянського ордену (рис. 3). Деякі з них викладали в Умані по кілька років. Найменше було учнів при відкритті школи – 150 осіб, а найбільше 600 (800) на момент призупинення діяльності освітнього закладу у 1830 р. Таким чином, учнями уманської василіянської школи були кілька тисяч юнаків²⁴. Учні також навчалися під наглядом закордонних (світських) учителів в основному іноземними мовами, музиці, танцям, фехтуванню тощо. Окремі вихованці після закінчення василіянської школи мали можливість продовжити навчання за кордоном²⁵.

Вплив «Софіївки» на повсякденне життя та творчість вихованців василіянської школи вимагає окремого вивчення. Привертає увагу опис парку, який у 1843 р. опублікував Сильвестр Венжик Гроза²⁶. Тривалий час в Уманській василіянській школі викладав директор місцевого пансіону для дівчат Теодор Темері, який пізніше написав один із перших описів «Софіївки» (1846 р.)²⁷.

Шляхтичі-випускники середньої заможності очікували призначення або пропозиції на якусь посаду у приватної особи чи шукали щастя на іншій службі. Діти незаможної шляхти та духовенства, незважаючи навіть на успіхи в освіті, розраховували на те, що їх залишать в училищі у ролі репетиторів-наглядачів, які здійснюватимуть постійний нагляд за способом життя та побуту вихованців на квартирах. Наглядач за необхідності мав право покарати учня, який порушив моральні та матеріальні заборони. Допомогу вчителям і ченцям у нагляді за вихованцями надавали каляфатори (силачі), якими призначали учнів з кожного класу, вони допомагали слідкувати за порядком як у навчанні, так і в поведінці. Найкращі учні в п'ятому класі могли стати окултусами (таємними наглядачами), які виявляли різні порушення встановленого режиму – в самому училищі, в театрі або на танцях у «Софіївці». Незважаючи на сувору заборону, діти заможних батьків все ж таємно переодягалися у цивільний одяг і відвідували світські «оглядини»²⁸.

Покарання за порушення вихованцями режиму колегії порівняно з XVIII ст. зазнали

Рис. 3. Чернець василіянського ордену.
Pologne Poland Moine Saint Basile Basiliens
Bazylianie Bazyli Polska 1721
(Джерело: <https://bit.ly/41oB8rD>)

²⁴ Kryvosheia I., Morawiec N. History and Memory in the Basilian School in Uman (1765-1834)...

²⁵ Мердер А. Мелочи из архива юго-западного края // Киевская старина. 1903. № 7–8. С. 19; Илльшевич В. Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г. Умань // Киевская старина. 1892. Т. XXXVIII. С. 161-162.

²⁶ Groza S. Opisanie Sofijówki przez S. Gr. Wilno: "Rimembranza", 1843.

²⁷ Themery T. Guide de Sophiowka, surnomme la merveille de l'Ukraine... Odessa, 1843.

²⁸ Илльшевич В. Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского... С. 162, 164-165.

деяких змін. У першій третині XIX ст. використовували запис порушень в учнівську марку (книжечку) з наступною спокутою, роздягання винуватця при 200 вихованцях, один або більше ударів різками по голому тілу в тому разі, якщо винуватець виправдовувався. Такі покарання були звичними для учнів перших чотирьох класів. Для студентів старших класів застосовували інше покарання: на аркуші паперу писалася назва провини вихованця, а потім цей лист прикріплювали до спини винуватця та водили його з класу в клас. Професори та каляфатори здійснювали постійні перевірки помешкань студентів, шукаючи заборонену літературу, одяг тощо. Інколи такі «рейди» закінчувалися тим, що власнику приватної квартири/будинку (стації) забороняли надавати учням житло²⁹. Зауважимо, що більшість вихованців у класах були шляхетного походження, значно менше було дітей духовенства, натомість одиниці були діти міщан або селян і це більше притаманне першій третині XIX ст.

Василіянський монастир органічно пов'язаний у просторі й часі з іншими важливими об'єктами в Умані, які було збудовано у часи, коли містом володіли магнати Потоцькі (1726–1832 рр.), а саме: торгові ряди («Ратуша»), де учні й учителі василіянської школи купували продукти харчування та одяг; костьол Успіння Пресвятої Діви Марії (1826 р.); парк «Софіївка», куди спудеї тікали, щоб розв'язитися від «тягаря науки». Таким чином, вихованці василіянської школи, які мешкали як у конквіті (гуртожитку), а також на приватних квартирах (стаціях) комунікували зі світським життям.

Бібліотека та друкарня. Василіяни відігравали важливу роль у поширенні книги на теренах Речі Посполитої³⁰. Уманський василіянський осередок претендує також на першість щодо книгозбірень і друкування на Уманщині. Наразі відомо, що перша бібліотека в регіоні дійсно була організована василіянами. Наразі невідомо, чи бібліотеку було засновано одночасно з монастирем, проте відомо, що у 1777 р. вона вже існувала³¹. На зламі XVIII–XIX ст. бібліотека була невеликою, а серед книг були видання з математики, фізики та літератури переважно польською, латинською, французькою та італійськими мовами³². У 1816 р. інженер Людвіг Метцель, архітектор славетної «Софіївки», виїжджаючи до Варшави, подарував бібліотеці школи мінералогічну колекцію (власний кабінет з шафою)³³.

Каталог книг у бібліотеці Уманського василіянського монастиря на 1818 р. дає нам можливість зрозуміти, на якому ґрунті зростала, наприклад, поетика С. Гоцинського, Ю. Залеського, М. Грабовського та братів Александера та Сильвестра Гроз. У бібліотеці було: книг Святого Письма – 10, теологічних – 121, історичних – 290, юридичних – 43, медичних – 15, географічних – 20, математичних, філософських – 220, поетичної літератури, риторики – 460, граматики – 48 та ін.³⁴ Серед приладів, які використовувалися

²⁹ Ibid. С. 165–166.

³⁰ *Pidlypczak-Majerowicz M.* Książka i biblioteka bazylikańska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania // *Hereditas Monasteriorum.* 2012. Vol. 1. S. 85–90.

³¹ *Giżycki J.M.* Bazylianie w Humanii... S. 1033; *Pidlypczak-Majerowicz M.* Biblioteki prowincji koronnej zakonu bazylianów w XVIII w. // *Z Badań nad Polskimi Księgozbiórami Historycznymi.* 1995. Zeszyt 16. S. 32. DOI: <https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbk.1995.370>

³² *Giżycki J.M.* Bazylianie w Humanii... S. 943.

³³ *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie,* Rkps. 4502.

³⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. II. № 3350. Арк. 1–2зв.

для навчання, згадано мікроскоп і барометр³⁵, а також глобуси, електрична машина та колекція монет³⁶.

Щодо друкарні, то тут ситуація дещо інша. Відомо, що Александер Потоцький (1798–1868), син Станіслава (1751–1805) та Софії Потоцьких (1760–1822), останній власник Умані подарував василіанській школі друкарський верстат із кількома комплектами літер (шрифту) у 1827 р. (повідомлення датоване 7 березня)³⁷. Подальша доля цієї друкарні невідома.

Літературний осередок. На період розквіту уманського василіанського монастиря та шкіл при ньому припадає час навчання відомої трійки – С. Гощинського, Б. Залеського³⁸ та М. Грабовського: «Роки перебування в Умані для Гощинського були цілою епохою його ідейного й літературного розвитку. Він став одним із активних учасників і проводив літературних інтересів шкільної молоді спільно зі своїми новими близькими друзями Богданом Залеським і М. Грабовським. Молодь читає нову літературу, стежить за періодичними виданнями і виявляє самостійний літературний хист. Із шкільної доби Гощинському належить надрукована “Duma na gruzach ojczyzny”³⁹. Северин Гощинський у маєтку Яна Креховецького (с. Лещинівка) завершив писати «Канівський замок» (“Zamek Kaniowski”)⁴⁰.

Поети-романтики Б. Залеський і С. Гощинський були близькі до життя українського народу, до його фольклору. Вони жили і виховувалися в Україні, захоплювалися українською природою, з дитячих років прислухалися до співу кобзарів, вивчали українські пісні. Польський літературознавець П. Хмельовський згадує, що Б. Залеський, С. Гощинський, Т. Падура і М. Грабовський ще учнями середньої школи м. Умані, під час спільних прогулянок співали українських пісень. Зокрема, захоплювала їх пісня: «*Сойка, сойка, гей летіла Тай звинула крила: Горе ж мені, горе, Не хочу за море*». Учасник цих прогулянок, згодом літературний критик, М. Грабовський у статті про український елемент у польській літературі зазначав: «Наші найновіші поети, які народилися на Україні, покохали пісні давніх і минулих століть, що звучали при їх колиці, і внесли їх запах і барву в народну поезію»⁴¹.

Іван Франко стверджував, що «ім'я Михайла Грабовського, одного з найвидатніших представників українсько-польської письменницької школи, з різних причин цікаве також для історика української школи». Проте дослідник творчості М. Грабовського, як стверджується далі в рецензії, залишив осторонь його зацікавлення українським фольклором, використання фольклору в творах на теми з українського життя, зв'язки з українськими письменниками. Франко висловлює «жаль, що автор (дослідження про Грабовського – прим. авт.) не кермував трохи ширшим поглядом; М. Грабовський в

³⁵ Ibidem.

³⁶ *Pidtypczak-Majerowicz M.* Biblioteki prowincji koronnej zakonu bazylianów w XVIII w.... S. 32.

³⁷ *Baszniański I.* Z Humania 7 marca // Kurjer Warszawski. 1827.1 Maja. №117. S. 478.

³⁸ *Tretiak J.* Bohdan Zaleski do upadku Powstania Listopadowego 1802–1831: życie i poezya: karta z dziejów romantyzmu polskiego. Kraków, 1911.

³⁹ *Гнатюк В.* Попередник Шевченкових «Гайдамаків» // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник. Київ: Українські пропілеї, 2003. С. 156–157.

⁴⁰ *Łopuszański B.* Krechowicki Jan // Polski Słownik Biograficzny. Polska Akademia Nauk – Instytut Historii. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970. T. XV (Kozłowska Zofia–Kubacki Stanisław). S. 263.

⁴¹ *Grabowski M.* O elemencie poezyi ukraińskiej w poezyi polskiej // Literatura i krytyka. Wilno, 1837. T. I. S. 102.

усякім разі немаловажна фігура в історії українсько-польського духового розвою». У польському літературознавстві до «української школи» включали лише поетів епохи романтизму та деяких їх послідовників. Франко свій погляд на це питання виклав у доповіді «Wzajemny stosunek literatury polskiej i ruskiej», прочитаній 1894 р. на з'їзді польських письменників у Львові, а також у вступній частині своєї розвідки про Антона Шашкевича, одного з представників «української школи»⁴²

Ось що пише український учений в останній роботі: «Те, що історики польської літератури привикли називати «українською школою», поезії Мальчевського, Б. Залеського та Гощинського, повісті й вірші М. Чайковського, Т. Олізаровського та Грози, деякі повісті Крашевського, деякі праці М. Грабовського і т. п. являються при ближчій догляді, немов верхом значної гори, що осяяний сонцем видніється здалека, але насправду здвигається над значним числом поменших горбків і творить, немов ефективно закінчення довгого гірського пасма, якого початки губляться десь у сутінках XVI віку». Творчість вищезгаданих поетів неодноразово рясніє художнім відтворенням українських образів і пейзажів». Іван Франко, небезпідставно вважав, що твори поетів-романтиків становлять вершину значно ширшої «української школи»⁴³.

Нааявність історичних і народних сюжетів у творчості С. Гощинського, М. Грабовського, Б. Залеського, братів Гроз та ін., свідчить про достатній рівень комунікації учнів василіянської школи з українським селянством. Северин Гощинський згадує, що під час навчання в уманських василіян, виїздив у село на канікули, де жив і проводив час разом з двірськими козаками та дівками, бачив, як живуть діти, вчився всього, що чув, і все, що хочеш, чув й бачив⁴⁴. Окрім того, Богдан Залеський під час розмов з Миколою Гоголем послуговувався українською мовою, бо останній не знав польської⁴⁵. Міхал Грабовський зустрічався з Тарасом Шевченком і Пантелеймоном Кулішем, який намалював його портрет.

Ностальгія за Річчю Посполитою. В Уманській василіянській школі панувала атмосфера, що сприяла формуванню ностальгічних уявлень/переконань за ідеями Речі Посполитої у XVIII ст. в учнівській спільноті школи, яке, на нашу думку, пов'язане, по-перше, з тим, що поляки склали більшість серед учнів, а по-друге, що система навчання у василіянських школах формувалася під впливом освітніх та ідеологічних впливів Речі Посполитої⁴⁶.

Вихованці та випускники василіянської школи в Умані брали участь у таємних організаціях і польських повстаннях XIX ст. Так, у Товариствах філолатів і філаретів⁴⁷ брали

⁴² Пачовський Т. Іван Франко про «українську школу» в польській літературі // Київські полоністичні студії. 2017. Т. 29. С. 681.

⁴³ Ibid. С. 682.

⁴⁴ Goszczyński S. Podróż mojego życia. Urywki wspomnień i zapiski do pamiętnika. 1801-1842. Wilno, 1924. S. 17.

⁴⁵ Шенрок В.І. Матеріали для біографії Гоголя. Т. 3. Москва: Типографія Э. Лисснера и Ю. Романа, 1895. С. 166.

⁴⁶ Krywoszeja I., Morawiec N. Między szlachecką demokracją... S. 55-88.

⁴⁷ Філолати та філарети – таємне товариство польських студентів-романтиків (Вільно), до якого входили А. Міцкевич, Т. Зан, Я. Єжовський, Ф. Малевський та ін. Діяльність філолатів (1817-23) спочатку була зорієнтована на високі етичні критерії, встановлення зв'язків між літературою та творчістю автора, пізніше набула громадсько-політичного забарвлення. Філарети (1820-23) ставили перед собою аналогічні завдання. – Прим. ред.

участь: Юзеф Єжовський (1793-1855)⁴⁸, Ян Криницький (1797-1838)⁴⁹, Ян Креховецький (1805-1885)⁵⁰.

У стінах цього монастиря, будівля якого збереглася донині, виховувалася ціла плеяда представників «Української школи» польської літератури: Йозеф Богдан Залеський (1802-1880), Міхал Грабовський (1804-1863), Северин Гоцинський (1801-1876), брати Александер Кароль (1807-1875) і Сильвестр Венжик Грози (1793-1849)⁵¹. В Умані також навчалися етнограф Генріх Францішек Духінський (1817-1886)⁵², історик-славіст Віктор Григорович (1815-1876)⁵³, доктор медицини, громадський діяч, іменем якого названо польський фонд підтримки науки «Каса ім. Йозефа Мянзовського» (1881), Йозеф Мянзовський (1804-1879)⁵⁴, історик-біографіст, перекладач творів англійських і французьких літераторів Ян Кароль Сенькевич (1792-1860)⁵⁵, історик та архівіст Ян Креховецький (1805-1885)⁵⁶ та ін.

Університетська та наукова кар'єра вихованців. Серед вихованців Уманської василіянської школи можна згадати тих, хто реалізували себе на вищому освітянському рівні, тобто викладали в університетах: Юзеф Єжовський (1793-1855)⁵⁷ – філолог і педагог, викладав у Харківському, Казанському та Московському університетах; Ян Криницький (1797-1838)⁵⁸ – зоолог і мінералог, навчався у Віленському університеті, професор Харківського університету; Йозеф Мянзовський (1804-1879)⁵⁹ – навчався у Віленському університеті, пізніше очолював тут кафедру, також викладав у Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії, Віленській академії, перший та єдиний ректор Варшавської головної школи; Северин Галензовський (1801-1878)⁶⁰ – лікар, хірург, навчався та працював у Віленському університеті; Віктор Григорович (1815-1876)⁶¹ – історик, філолог, етнограф, один з основоположників української школи славістики, професор Казанського,

⁴⁸ Жванко Л. Видатні поляки і Харків: біогр. слов. (1805-1819). Харків: Золоті сторінки, 2018. С. 77-78.

⁴⁹ Ibid. С. 90.

⁵⁰ Кривошея І. Ян Креховецький (1805-1885)... С. 20-31.

⁵¹ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. С. 130-133.

⁵² Лисяк-Рудницький І. Францішек Духінський і його вплив на українську політичну думку // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. I. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкеевої. Київ: Основи, 1994. С. 265-281.

⁵³ Кочережео Я.М. Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей (далі – УКМ). НВФ–349. С. 16.

⁵⁴ Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. Т. II. Szkoły podstawowe i średnie. Lublin, 1991. S. 194.

⁵⁵ Wspomnienia. (1819-1823). Pamiętniki Franciszka Kowalskiego. Kijów-Warszawa: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1912. S. 95.

⁵⁶ Кривошея І. Ян Креховецький (1805-1885)... С. 20-31.

⁵⁷ Жванко Л. Видатні поляки і Харків... С. 77-78.

⁵⁸ Ibid. С. 90.

⁵⁹ Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. Т. II... S. 194.

⁶⁰ Szczepański J. Działalność społeczna rodziny Gałęzowskich na emigracji polskiej we Francji na przełomie XIX i XX wieku. Warszawa, 2013. 412 s., il. 16.

⁶¹ Дьомін О.Б., Алексєєнко М.В. Шукач слов'янських скарбів В.І. Григорович / авт. передмови І.М. Коваль; наук. ред. В.О. Колесник; відп. ред. М.О. Подрезова; бібліогр. ред. Г.В. Великодна; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, Наук. б.-ка. Одеса: ОНУ, 2015. 482 с.

Московського та Новоросійського університетів; Едмунд Лівський (1817-1888)⁶² – історик, мандрівник, енциклопедист, навчався у Київському та Харківському університетах, викладав у Харківському університеті; Генріх Францішек Духінський (1817-1886)⁶³ – етнограф, історик, громадський діяч, який після короткого перебування в Уманській школі, потім навчався у Київському імператорському університеті святого Володимира, відносив українців і поляків до арійських народів, а росіян до туранських.

Після Листопадового повстання 1830-1831 рр. «колишня слава Уманського василіянського монастиря була затінена дискримінаційною політикою царської адміністрації, його освітянська діяльність припинена, а пам'ять про нього послідовно затиралася, адже стояла на заваді зміцнення ідеологічних підвалин синодального православ'я в регіоні та розбудови в Умані російського соціокультурного простору»⁶⁴.

Висновки. Досліджуючи історичну подію чи постать, розуміємо, що: «Історія є вивченням теперішнього – ніякого не минулого взагалі. Документи, книги, листи, будівлі, черепа та крем'яні знаряддя, з яких історик видобуває все, що він знає, все, що він будь-коли зможе дізнатися про минуле, є речами, що існують у теперішньому. І якщо вони, своєю чергою, гинуть – як, наприклад, можуть загинути твори історика, – вони теж стають речами минулого, які повинні залишити по собі сліди в теперішньому, якщо йому, історикові, судилося добути про них бодай якесь знання, їхні сліди повинні бути чимось більшим за прості наслідки. Вони повинні бути розпізнаваними наслідками, себто такими, щоб історик міг їх розпізнати. Можна погодитися з тим, що всякому явищу минулого щастить лишити по собі наслідок десь у теперішньому; що й остання думка, що промайнула в мозку вмируючого, залишила якийсь слід у клітинах мозку, від чого зостався якийсь слід у його крем'яних останках, – але поки ми не навчимося, як прочитувати ці сліди, вони не є історичними свідченнями, оскільки їх неможливо розпізнати й витлумачити, – і тому, стосовно нашого теперішнього знання, ми мусимо сказати, що ота думка не лишила по собі ніякого сліду. Історик зв'язаний своїми свідченнями. Його справа – інтерпретувати їх, а не відтворювати хоч би яке минуле, бо на це вони, свідчення, його не вповноважують»⁶⁵.

За понад шістдесят років історії Уманської василіянської школи функціонувало два напрями навчання: духовно-релігійний і світський. Від 1766 р. до 1830 р. освітній заклад еволюціонував під впливом суспільних трансформацій і геополітичних змін. За цей період зросла не лише кількість класів, а учнями Уманської василіянської школи були кілька тисяч юнаків. Підсумовуючи, зауважимо, що спадщина василіянського монастиря та школи в Умані є цікавою ілюстрацією польсько-української взаємодії, яка проявляється в історико-архітектурній цінності самої будівлі, історії обителі, місіонерської та просвітницької діяльності активності ченців, еволюції освітнього закладу, творчих і наукових кар'єрах учнів.

⁶² Dziwik K. Edmund Liwski 1817-1888 – historyk i pedagog // Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rok XVI, 1970. Ossolineum, 1971. S. 137-162.

⁶³ Лисяк-Рудницький І. Францішек Духінський... С. 265-281.

⁶⁴ Умань. (Не)знані історії міста... С. 170.

⁶⁵ Колінгвуд Робін Дж. Ідея історії / Пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. С. 587.

Ihor Kryvosheia

**Polish-Ukrainian Heritage of the Basilian School in Uman:
a View Through the Centuries**

Abstract: This article attempts to analyze the Polish-Ukrainian heritage of the Basilian school in Uman. The Uman Basilian school serves as an example of an educational institution where different worlds intersected: the Uniate (Greek Catholic), Catholic, and Orthodox; Polish and Ukrainian; religious and secular. The study of the topic 'Polish-Ukrainian Heritage of the Basilian School in Uman' involved the use of general scientific, special-historical and prosopographic research methods.

The history of the Basilian monastery and school in Uman provides a fascinating illustration of Polish-Ukrainian interaction, reflected in the historical and architectural value of the building itself, the history of the monastery, the missionary and educational activities of the monks, the evolution of the school, and the creative and academic careers of its students.

In the Uman Basilian School, there was an atmosphere that contributed to the formation of nostalgic ideas/beliefs about the ideas of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century in the school's student community, which, in our opinion, is connected, firstly, with the fact that Poles were the majority among the students, and secondly, with the fact that the education system in Basilian schools was formed under the influence of the educational and ideological influences of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Funding: The article was prepared within the framework of the Scholarship Program 'Badaj na Ukrainie/Research in Ukraine' of the Juliusz Mieroszewski Center for Dialogue (August-November 2024).

Keywords: Basilian Order, Uman Basilian monastery, monks, Uman Basilian School, heritage, education, nobility, 'Ukrainian school' in Polish literature, Right-Bank Ukraine